

VEEL MÕNI MÕTTEKE ETÜMOLOOGIASÕNARAAMATUST JA ETÜMOLOOGIATEST

Eesti etümolooiasõnaraamat. Koostanud ja toimetanud Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoimetaja Iris Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012. 792 lk.

Keelehuvilisele on uus „Eesti etümolooiasõnaraamat” põnev lektüür. Kui roomlased ütlesid *habent sua fata libelli* – raamatutel on omad saatused –, võiks samahästi öelda ka, et omad saatused on sõnadel – *verbaque habent sua fata*. Mõned neist on väga vanad, pärit ajast kui meie esivanemad elasid üsna teistsuguses ümbruses ja kultuuris. Sõnad ütlevad palju selle kohta, milline see ümbrus ja kultuur olid. Kui vaatame tüvesid, mida loetakse soome-ugri või ka uurali ühisvaraks, pole kahtlust, et nad on pärit ajast, kui ei haritud veel põldu-aeda ega peetud koduloomi, vaid elati metsas (või metsa veeres) ja metsaandidest. Pole ime, et kõige vanemad, meile Siberi metsa- ja tundrarahvastega ühised sõnad on *kala, säga, hiir, puu, kuusk, kõiv, putk, mari, jõgi, jää, (puu)koor, pesa, nugis, muna, nool, nokk, lagle, püü, västrik*. Ilmselt oli nende kauge-

te esivanemate elu mõnevõrra sarnane hilisemate metsarahvaste – küttidest ja kaluritest soomeugrilaste ja samojeedide eluga. Loomulik on, et kütid ja kalurid tundsid hästi loomade anatoomiat, ja arusaam, et inimene on üks loom teiste hulgas, polnud neile võõras. Seda tunnistavad muistsed ühissõnad *süda, maks, süli, õlg, pea, küüis, luu, üdi, veri, kõrv, suu, kõri, hing, pii* (vana omasõna, mille asemele tuli balti laen *hammas*), *põlv, säär, keel, kaenal, sülg, kusi*.

Loogiline on, et kokkupuuted lõunapoolsete põlluharijatest ja karjapidajatest indoeurooplastega tõid muutusi kultuuris, osa soomeugrilasi hakkas kasvatama vilja ning pidama koduloomi. Selle muutuse tunnistajad on indoeuroopa ja indoiraani laenud: nt *iva, põrsas, varss, sarv, udar*. Hiljem laenati põllundusega seotud sõnu teistelt lõunapoolsetelt naabritelt – baltlastelt, nagu *hani, hein, hernes, härg*. Naabritelt laenati muudki olulist, mida tunnistavad juba riikluse ja kaubandusega seotud sõnad, nagu germaani laenud *kaup, kuningas, rikas, sadul, lukk* ja vanavene laenud *aken, lusikas* (Tartu-

Võru luits), nädal, saabas ning baltlas- telt õpitud kirves, ratas, regi, puder.

Uute asjadega koos tulevad uued sõ- nad. Nii õpiti sakslastelt puusepa- ja rätsepatööd, mida tunnistavad *höövel, peitel, saag, vinkel, haamer*, ja nüüdsed, valdavalt inglise algupära, kuigi sageli ladina-kreeka-tüvelised sõnad *kompuu- ter, laser, blogi, grant*.

Raamatus mainitakse, aga ilma ühe- gi viite ja täpsustuseta teooriaid soome-ugri ja uurali keelte kaugemate-va- nemate sugulussuhete kohta. Võibolla tasuks ühele neist enam tähelepanu pöörata, nimelt nostraatilisele teooria- le, mille pioneeriks oli Taani indoeuro- peist Holger Pedersen, kõige tuntumad arendajad aga Vene lingvistid Vladis- lav Illitš-Svitõtš, Aharon Dolgopolsky ja Georgi Starostin. Miks seda teooriat ja ehk ka mõnd temale lähedast tasub tõsisemalt võtta? Etümoloogiasõnaraa- matus on toodud mitmed uurali (*resp.* soome-ugri) ja indoeuroopa keeltele ühised tüved, mida traditsiooniliselt loetakse indoeuroopa laenudeks. Mõ- nel puhul küllap õigusega, mõnel puhul aga on laenamist siiski raske oletada. Miks pidanuks uurali algrahvas laena- ma naabritelt sellised sõnad nagu *vesi, tuul, koda, maja, mees, inimene, nimi, viima, tooma, tegema, ajama*? Selliseid sõnavara tuumikusse kuuluvaid sõnu laenatakse haruharva kui üldse. Oleks loomulikum arvata, et tegu on ühise pärandusega, sõnadega, mis pärinevad eel-uurali ja eel-indoeuroopa ajast, kui meie esivanemad võimalikult rääkisid üht keelt või lähedasi keeli. Omaette küsimus on, kas nii kauges minevikus keeled olid üldse nii selgelt piiritletud, kompaktsed kui hilisemal ajal. Inimesed elasid toona väikestes rühmades, mis võisid kergesti seguneda, keele- vahetus ja keelte hübriidiseerumine võis olla hoopis lihtsam kui hiljem, taime- ja loomakasvatuse tekkides, mis tähendas inimrühmade suurenemist ja oletata- vasti ka seda, et keeled ei saanud enam

nii lihtsalt seguneda. Indoeuroopa ja se- miidi keelte uurimisel edukalt töötanud võrdlev-ajalooline meetod ja sellega seotud arusaamad keeltesugulusest ja ka keelte identsusest ei sobigi Austraalia, Uus-Guinea ja Lõuna-Ameerika keelte klassifitseerimiseks. Näiteks ei ole tä- nini lõplikult selged ketšua ja aimara keele vahekorrad. On ju keelesugulus ja selle järgi keelepuude joonistamine inspireeritud bioloogiast, algul Linné süstemaatikast, hiljem aga juba fülo- geneetilisest klassifikatsioonist. Ent ka bioloogias ei tööta selline kladistika ala- ti laitmatult: nii võivad bakterid vahe- tada geneetilist materjali sellisel mää- ral, et nende sugulussuhetest on mõnel puhul problemaatiline rääkida. Näiteks keelest, milles on kahe keele elemente, kuid mis ei ole otseselt kummagi järg- lane, on niinimetatud *light* varlpiri Austraalias.¹ Võib ka ketserlikult kü- sida, kas ei ole „keelesuguluse” leidmi- ne seda tõenäolisem, mida suuremate, laiemalt levinute, paremini uuritute ja dokumenteeritute keelkondadega on tegemist. On näiteks olemas põhjalik uurimus soome-ugri ja hiina keele või- malikust sugulusest,² kust leiame päris korralikke leksikaalseid vastavusi.

Nii on raamatu autorite ettevaatlik- kus kaugema mineviku ja keelte-keel- kondade kaugemate sugulussuhete käsitlemisel mõistetav ja mõistlik. Sa- mal ajal võiks lühike ülevaade sellest temaatikast, olgu siis juba nimetatud nostraatilisest hüpoteesist või mõnest teisest, huvilist lugejat innustada ja intrigeerida. Selline põige julgemate mõtete juurde ei oleks autoritelt kind-

¹ C. O'Shannessy, The role of multiple sources in the formation of an innovative auxiliary category in Light Warlpiri, a new Australian mixed language. – Language 2013, kd 89, nr 2, lk 328–353.

² J. Gao, Comparison of Swadesh 100 Words in Finnic, Hungarian, Sinic and Tibetan: Introduction to Finno-Sinic Languages. Tallinn: Estonian Language Foundation, 2005.

lasti nõudnud erilist vaeva ja ei oleks raamatu mahtu oluliselt kasvatanud.

Raamatut retsenseerinud Mati Hint ja Raimo Anttila³ on minu meelest asjalikult osutanud mõnele raamatu puudusele-nõrkusele. Mõnedest ei tahaks ka siin mööda minna.

Nii olen minagi kindel, et raamat oleks kindlasti võitnud sellest, kui isikupäraste „on oletatud”, „on arvatud” asemel oleks vähemalt mõni kord nimetatud, kes need oletajad ja arvajad olid. Kindlasti tasuks huvilistel teada, et oletuse sellest, et meie sõna *maksma* nagu tema vasted sugulaskeelteski, võiksid olla pärit akadi keelest, esitas omal ajal luuletaja, teoloog ja polüglott Uku Masing.⁴ Ka Andrus Saareste arvamus „afektiivsest geminatsioonist” eesti keeles tasuks tutvustada.⁵ Saareste hüpotees selgitab minu meelest hästi, miks sõna *isand* religioosnes pruugis muutus *issandaks*. Analoogiaks sobib ka tugevaastmeline *kurrat* (ja *tuhhatkurrat*), *Jessuke*, lastekeelsed *issi* ja *emme*, miks mitte ka *issameie*. Pole tõenäone, et *issand* ja *issameie* oleks sündinud vana kirjaviisi mõjul, nagu oletatakse sõnaraamatus, seega alles XIX sajandi lõpupoole, kui uus kirjaviis oli inimestele omaseks saanud. Vana kirjaviisiga harjunud ei lugenud topeltkonsonante lahtise silbi lõpus tugevaastmelistena (*minna ollen* loeti ikka *mina olen*), nagu tehakse meie ajal vahel asjatundmatusest või pulli pärast.

Raamatule oleks kasuks tulnud kindlasti seegi, kui siin oleks pikemalt ja konkreetsete näidete abil selgitatud

³ M. Hint, R. Anttila, Hajamärgusi kauaoodatud etümoloogiate puhul. – Keel ja Kirjandus 2013, nr 4, lk 285–295.

⁴ U. Masing, Ühest võimalikust akadi laensõnast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 1956, nr 2. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956, lk 160–181.

⁵ A. Saareste, Konsonantide afektiivsest geminatsioonist eestis. – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised XXX. Tartu, 1938, lk 614–632.

vanade vormide rekonstrueerimist, ja toodud mingi hulk enamvähem kindlaid läänemeresoome algvorme. Tutvustada võinuks näiteks seda, kuidas kahe vokaali vahel olev konsonant on kadudes annud pika vokaali või diftongi (*sagarm* – *saarm*, *tõivotama* – *tootama*). Lugeja leiaks siit palju tuttavat: rekonstrueeritud sõnad on tihti päris lähedased soome keele või eesti regilaulude sõnadele. Viimastel tasunuks ka veidi peatuda, niisama kui kirjapanekutes säilinud vanadel vormidel, näiteks Läti Henriku *Maga magamas* või *magetac*.

Sõnaseletustega olen veel vähem rahul kui Hint ja Anttila. Paberit ja trükimusta võinuks etümoloogiasõnaraamatus minu meelest kokku hoida, neist suuresti loobudes. Saan aru, et mõne vähemtuntud murdesõna või arhailise sõna tähendust tuleb selgitada. Vaevalt on *kupits*, *rükkima* või *rüss* enamikule inimestest tuntud. Olen kuulnud argumenti, et seletused on vajalikud-kasulikud eesti keelest huvitatud võõra maalastele. Raske on aga ette kujutada, et sõna *suu* tähendus saaks napi eesti keele oskusega prantslasele või nigeerlasele selgeks, kui ta loeb, et seesinane on „seedekulglala osa huultest neeluni”. Usun, et säärased formalistlikud sõnade määratlused on oma aja ära elanud, sõnade tähendusseoste kohta võib nüüd midagi olulist ja kahtlemata ka huvitavat öelda kognitiivne lingvistika. Mis võiks selgitada ka mõndki sõnade tähenduste muutust.

Omaette küsimus on seletamise ja defineerimise vahekord. Sõnaraamat otsekui püüaks sõnu defineerida, kuid igapäevakeele sõnad ei ole terminid, nende tähendus ei ole paika pandud definitsioonidega, piiritlemisega *per genus proximum et differentiam specificam*, vaid pigem prototüüpiliselt, liigi tavalisemate-tüüpilisemate esindajate kaudu, millele siis kirjeldatav piisavalt sarnaneb. Mis on piisav sarnasus, on määratlemata. Kui sõnaraamatu järgi

lill on „kaunite õite, lehtede v viljadega rohttaim”, siis jääb see, mis on kaunis, mis ei, ikka inimese maitse otsustada. Ja mõnegi meelest võib olemas olla ka koledaid lilli. Ning võib küsida, kas närtsinud lill on lill. Nii on seletamine üleüldse üks keeruline ja kahtlane asi.

Need kriitilised tundmused ei sega minul ja oletatavasti enamusel raamatu lugejatel-tudeerijatel säält ohtrasti huvitavat leidmast. Minule andis etümoloogiasõnaraamat võimaluse teha ühe lihtsa rehkenduse: paari loendamise ja korrutamise kaudu jõudsin järeldusele, et viiendik kuni veerand meie keele sõnatüvedest võib olla, nagu autorid ütlevad – häälikuliselt ajendatud. Miks niisugune pikk ja kohmakas fraas lingvistikas tavaliste ideofoonia, mimeetika või deskriptiivsuse asemel, jääb nende teada. Ideofoonia eriline kaal läänemeresoome ja ilmselt ka mõnes teises uurali keelte rühmas on midagi, mis ei ole jätnud ega jäta nüüdki mõjutamata keele arengut õige mitmel moel. Ideofoonia toimib nagu filter, mis mõnel puhul soosib, mõnel puhul takistab sõnade laenamist. Pole ime, et vene päritolu *tupik* ja *türm* (väga võimalik, et ka *jebima* ja *jeeberdama* on vene algupära) või saksa päritolu *sehkendama* ja *vusserdama* keeles hästi kohanesid või et alamsaksa *spreken* võis rukkiräägu hääle toel (või ümberpöörduvalt) Põhja-Eestis saada põhiliseks sõnaks kõnelemise tähenduses. Ideofoonia erakordne kaal on midagi, mis ühendab eesti keelt teiste soome-ugri keeltega, säälhulgas ka muidu meist kauge ungari keelega ja lahutab läänepoolsetest indoeuroopa keeltest. Lääne-Euroopas on nii ohtralt ideofooniat vaid baski keeles, ida ja lõuna pool aga leiame soome-ugri keeltele selles vallas paralleele türgi, mongoli, draviidi ja jaapani keeltes. Ideofoonia rolli kohta tunguusi keeltes ja kaugeimates Siberi ning Põhja-Ameerika keeltes ei ole mul andmeid. Kuna ideofoonia ei ole nii oluline Lääne-Euroopa keeltes,

on keeleteadlased temast võõraid keeli kirjeldades sageli mööda vaadanud, mis teeb seesuguste nähtuste uurija töö üpris raskeks.

Kui sõandame küsida, kas ja kuidas võib meie keelte erakordne ideofoonilisus ~ deskriptiivsus ~ mimeetilisus mõjutada nende keelte kasutajate mõtlemist ja võibolla ka käitumist, jääb see küsimus esialgu vastuseta. Julgen aga arvata, et Platoni essentsialistliku filosoofia sünniks ei paku soome-ugri (*resp.* türgi, mongoli, jaapani) keeled sellist kasvupinda kui kreeka keel. Soome-ugri, ent ka altai, draviidi ja jaapani maailmanägemist võiks selkombel vaadeldes pidada pigem aktsidentalistlikuks, impressionistlikuks, nähtavale-kuuldavale-tajutavale häälestatuks. Pole ime, et läänemaist filosoofiat ja teadust üle võttes pidid eestlased oma keelt radikaalselt (mõnel puhul ehk ülemääragi) muutma ja küsitavaks jääb, kuivõrd see keel nüüdki selleks kuigi hästi sobib. On selge, et põhiosa ideofoonilisi sõnu ei saa tavalisel kombel seletada, saati veel defineerida, nagu näitab etümoloogiasõnaraamatki, kus onomatopoeetikone seletatakse enamasti teiste lähedaste sõnade kaudu, nagu **sabisema** : sabise-da : sabisen 'kerget kahinat, sahinat tekitama'. Eeldades siis tahes-tahmata, et *kahin* ja *sahin* on tuttavamad sõnad kui *sabin*.

Nüüd mõned väiksemad märkused.

On nukker lugeda Hindi-Anttila artiklist, et kõige halvemini on käinud balti laenude käsi. Nukker sellepärast, et omal ajal oli Tartu ja hiljem Stockholm ülikooli professor Peeter Arumaa rahvusvaheliselt tuntud ja tunnustatud balti ja slaavi keelte spetsialist.

Kuna tegu on ikkagi akadeemilise, kuigi laiemale huviliskonnale määratud publikatsiooniga, olen täiesti sama meelt Hindi ja Anttilaga, et sõnaraamatus tuleks kindlasti märkida ka teise ja kolmanda välte vahet ning palatalisatsiooni. Konkreetselt on sellest probleem

genitiivi ja partitiivi puhul, mis tihti-päälle langevad kirjas kokku.

Loomade, taimede puhul piisaks seletamise ja iseloomustamise asemel (näiteks on juttu kuuse tihedast koonusjast võrast) nende ladinakeelsest nimest, on see siis perekonna või liigi nimi.

Mehka kohta oletatakse, et sõna on pärit vene *smeh*'ist. Julgen arvata, et tegu on lihtsalt ühe nime Mihkel kohaliku variandiga. Hargla kihelkonnas kutsuti Mikhleid Mehkadeks, olen kuulnud räägitavat Mõniste Mehkadest. Nagu võib öelda tublist agarast mehest, et ta on *mihkel mees*, võib oletatavasti öelda säääl, kus Mikhklid on Mehkad, et ta on *mehka miis*. Analoogiaks sobib ju sõnaraamatus toodud *juhkam*, mis samuti olnud pärisnimi.

Oleks oodanud artiklit ka jumala Taara ja Läti Henriku Tarapita kohta, kelle nime(de) päritolust on avaldatud õige mitmesuguseid ja huvitavaid arvamusi.

Mäletan, et Uku Masing arvas, et meie sõna *lausuma* on pärit keskajast, kui kerjusemungad (sandid) korrutasid fraasi „laus tibi Christe” – „kiitus sulle Kristus”. Võibolla tasub seda, oletatavasti Masingul kirja panemata jäänud seisukohta tulevikus arvestada. Balti

sõnad, nagu leedu *klausti*, mis raamatus toodud, tähendavad küsimist ja kuulamist, lausumine oli minevikus kindlasti sageli kui mitte päämiselt manamine, loitsimine.

Parm on ilmselt soome-ugri sõna: põhjahantidel on parm *pirəm*. Handi keelt üldse pole olemas, handi murded on sisuliselt eri keeled.

Sõna *muru* on arvatavasti vanavene laen. Nüüdseski vene keeles esineva *мурава* kõrval on vanavene keeles olemas ka variant *муръ*, kus *ъ* on hääldatud redutseerunud *u* ja *o* sarnasena.⁶

Sõna *salvrätt* hääldatakse peaaegu ainult *salfrätt*. Siin ja selle sõna jõudmisel eesti keelde võib olla mõju vene sõnal *салфетка*, mis Max Vasmeri vene etümoloogiasõnaraamatu⁷ järgi on keeles tuttav juba Peeter I ajast. Ka *салфетка*'st saab rahvaetümoloogia abiga jõuda *salvrätini* (*salfrätini*).

JAAN KAPLINSKI

⁶ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) в 10 томах. АН СССР, Институт русского языка. Главный редактор Р. И. Аванесов. Москва: Русский язык, 1988.

⁷ Internetis <http://vasmer.narod.ru/>